

Genuskoder i medeltida altarskåp

Av Lena Liepe

1. Inledning

Bilder gör, och ger, mening. Bilder är inte bara avspeglingar av sociala, ekonomiska och kulturella förhållanden: bilder skapar betydelser, med hjälp av bilder produceras och förmedlas attityder och förhållningssätt eller, mer generellt uttryckt, en världsuppfattning eller tolkning av verkligheten som är det vi kallar kultur. En visuell representation av ”verkligheten” i form av en bild är en kraft som på en gång formas av och formar det kulturella system som den representerar. Bilder har skapats i bestämda historiskt sammanhang, men de har samtidigt varit med om att forma dessa sammanhang. I bilder artikuleras vår förståelse av tillvaron.

Det är inte bara bilder som har denna funktion, det gäller i lika hög grad alla andra slag av diskurser som interagerar i produktionen av kulturella system, både i verbal form och som praktik (i dagens samhälle till exempel olika former av massmedia och populärkultur, politisk retorik och praktik, och inte minst akademisk retorik och praktik). Emellertid spelar det visuella en central roll i vår varseblivning av omvärlden, och i fråga om medeltiden kan man förutsätta att de bilder som mötte människorna då var fundamentalt betydelsefulla för deras förståelse av centrala aspekter av tillvaron. Bilderna var inte många – kyrkorummet måste utan tvekan ha varit den bildrikaste miljö som de flesta någonsin fick

uppleva – och de konkurrerade inte med det skrivna ordet på samma sätt som idag. Bilderna samspelade med det talade ordet i gudstjänsten, och sannolikt också med gudstjänstens fysiska uttryck.

Enligt de principer som jag nu har formulerat kan man förstå bilder som något som etablerar och förmedlar bestämda betydelser i en historisk kontext. I detta inlägg kommer jag att koncentrera mig på en genusbestämd läsning av senmedeltida altarskåp, med syfte att pröva en tillämpning av en tolkningsmodell från feministiska utgångspunkter som jag har skisserat i mer principiell form i ett annat sammanhang.¹ Själva begreppet ”genus” motsvarar engelskans ”gender”: det socialt konstruerade könet, till skillnad från det biologiskt bestämda dito. Kortfattat förutsätter tolkningsmodellen att den kyrkliga konsten kan undersökas som uttryck för konstruktionen av kvinnligt och manligt, feminint och maskulint, under medeltiden. Sättet som den kyrkliga bildkonsten struktureras på, både med avseende på formspråk och ikonografi, producerar och reproducerar bestämda förhållningssätt till kön och könstillhörighet som är möjliga att avläsa i termer av genus-specifika, eller snarare -specificerande, koder.

2. Undersökningsmaterialet

Jag har valt att koncentrera mig på en enskild materialgrupp och på två avgränsade områden i varsin

Fig. 1. Altarskåp, 1398, Lunds domkyrka (corpus). Foto: Lena Wilhelmsson, Helene Toresdotter.

ände av Skandinavien: senmedeltida altarskåp i Skåne och Nord-Norge. Jag skall göra en genomgång av hur manliga och kvinnliga figurer fördelar sig och hur de är placerade i skåpen, och jag skall diskutera hur detta kan läsas som en kodifiering av femininitet och maskulinitet i bilderna. Inlägget är avsett som en skiss av hur medeltida konst skulle kunna studeras ur ett feministiskt perspektiv, och av möjliga utgångspunkter för en studie som i sig måste göras betydligt mer omfattande och ingående.

Materialet består av samtliga bevarade altarskåp från medeltiden i Skåne respektive i de tre fylken – Nordland, Troms och Finnmark – som utgör det vi i

dag kallar Nord-Norge (se den samlade översikten i slutet av artikeln). Jag har gjort ett antal avgränsningar: jag tar inte med grupper av lösa figurer som har hört hemma i altarskåp, men däremot corpus som saknar flygeldörrar och altarskåp där en eller flera av de ursprungliga figurerna saknas.² Konsekvensen i dessa val kan givetvis diskuteras, men det viktiga har varit att undersöka figurer som relaterar till varandra i mer eller mindre helhetliga sammanhang. Ett medeltida undersökningsmaterial är oundvikligen ofullständigt och fragmentariskt, något som inte får utgöra ett hinder för tentativa slutsatser. Mitt resonemang handlar om tendenser

där en hundraprocentig statistisk täckning av materialet varken är möjlig eller nödvändig: eller enklare uttryckt, jag tror att det går att föra en intressant diskussion trots att en och annan figur saknas.

I Skåne finns bevarat 16 altarskåp, varav två består av endast corpus (*Oppmanna* och *S:ta Maria kyrka i Ystad*) och ett består av flygeldörrar med figurer samt mittfigurerna från corpus (*Valleberga*).³ Från kyrkorna i Nord-Norge finns 18 altarskåp, varav tre består av enbart corpus (*Hadsel*, *Lurøy* och *Nesna*) och ett enbart av ett par målade dörrar (*Vik*). Två altarskåp är förstörda men dokumenterade genom fotografier (från *Ingøy*, sekundärt placerade i Måsøy kyrka och brända 1944).⁴ Samtliga skåp i Nord-Norge hör till medeltidens sista fem årtionden, med dateringar från 1400-talets sista fjärdedel till strax före reformationen. Tre av de skånska altarskåpen hör till 1300-talets slut eller 1400-talets början, ett hör till 1400-talets första hälft, två hör till 1400-talets mitt, medan resten fördelar sig på 1400-talets andra hälft och 1500-talets första del.

Den tidsmässiga spridningen är således vidare i Skåne än i Nord-Norge. När det gäller produktionsplats kan man kortfattat säga att endast ett av de skånska skåpen med rimlig säkerhet kan sägas vara av lokal tillverkning (*Västra Hoby*), medan övriga är nordtyska importarbeten eller, i några fall, möjligen arbeten från inhemska verkstäder under ledning av tyska hantverkare. Vidare finns det ett nederländskt skåp från Antwerpen i *Västra Ingelstad*. I Nord-Norge är samtliga altarskåp importarbeten, i de flesta fall från nordtyska verkstäder men i några fall från Nederländerna (*Røst* och *Hadsel*).

Sammanlagt består undersökningsmaterialet alltså av 34 altarskåp, och jag har funnit det enklast att dela upp dem i följande kategorier: skåp från 1300-

talets slut och cirka 1400 i Skåne; skåp med uppräddade figurer från 1400-talets senare hälft och 1500-talets början i Skåne respektive Nord-Norge; samt skåp med mångfigursscener i Skåne. Den sistnämnda kategorin omfattar visserligen skåp från både 1400-talets första hälft, mitt och slut och 1500-talets första del, men det är trots detta mera funktionellt att bryta kronologin och behandla dem för sig. Jag kommer också att dela upp diskussionen på skulpterade respektive målade figurer.⁵

3. Skulpterade figurer och scener

Skåp från 1300-talets slut och ca. 1400 i Skåne

Det äldsta skåpet i Skåne står på högaltaret i *Lunds domkyrka* och dateras genom ett testamente till 1398 (fig. 1). Här sitter Maria och Kristus i centrum, omgiven av från början fyrtio helgonfigurer. Av de ursprungliga sidofigurerna återstår i dag 26 medan 14 saknas. Av de bevarade figurerna är åtta kvinnliga och 20 manliga (medräknat Kristus och Maria). Det mer eller mindre samtida skåpet från samma verkstad från *S:t Petri klosterkyrka i Ystad* har samma centralmotiv, alltså Mariekröningen: medräknat centralfigurerna finns här fem kvinnliga och tio manliga figurer (sju av de ursprungliga figurerna saknas). I corpus från 1400-talets början i *Mariakyrkan i Ystad* sitter Maria som ensam kvinna, omgiven av Kristus och fyra kyrkofäder, samt tolv apostlar (fyra saknas): alltså en kvinnlig och 17 manliga figurer.

I denna grupp om tre skåp förekommer kvinnliga figurer, men i begränsad utsträckning: från en ensam Maria i skåpet i Mariakyrkan i Ystad (där det inte är känt vilka helgon som har stått i sidodörrarna) till åtta av 28 figurer i skåpet i Lunds domkyrka, och fem av 15 bevarade figurer i skåpet från S:t Petri klosterkyrka.

Fig. 2. Rekonstruerat altarskåp, 1500-talets första del, Valleberga kyrka, Skåne. Foto: Lena Wilhelmsson, Helene Toresdotter.

Skåp med figurrader från 1400-talets senare hälft och 1500-talets första del: Skåne

Bland de skånska altarskåpen med rader av enskilda helgonfigurer innehåller ett enda uteslutande manliga helgon: det rekonstruerade skåpet i *Valleberga*,

med Petrus och Paulus i corpus och tolv apostlar i flygeldörrarna (fig. 2). I sex skåp är madonnan ensam kvinnlig figur i för övrigt manliga sällskap: i sidoaltarskåpet i *Falsterbo* tillsammans med S:t Laurentius och smärtomannen (fig. 3), i högaltarskåpet

Fig. 3. Altarskåp, 1400-talets andra hälft, S:ta Gertruds kyrka, Falsterbo. Foto: Lena Wilhelmsson, Helene Toresdotter.

i samma kyrka omgiven av tolv apostlar (fig. 4; observera dock den tiburtinska sibyllan tillsammans med Augustus nederst till vänster i corpus mittparti), och i altarskåpet i *Tolånga* återigen med apostlakollegiet plus två biskopshelgon, ett diakonhelgon och Johannes döparen (fig. 5). I *Kiaby* är madonnan centralfigur tillsammans med två manliga figurer (jag räknar

i detta sammanhang nådastolen som en figur) och i flygeldörrarna står tolv apostlar. I corpus i *Oppmanna* kyrka syns igen madonnan tillsammans med två manliga figurer (fig. 6), och i *Gualöv* står den apokalyptiska madonnan i en av flygeldörrarna, medan skåpet i övrigt fylls av fyra manliga figurer eller figurgrupper, och i predellan av en relief med den upp-

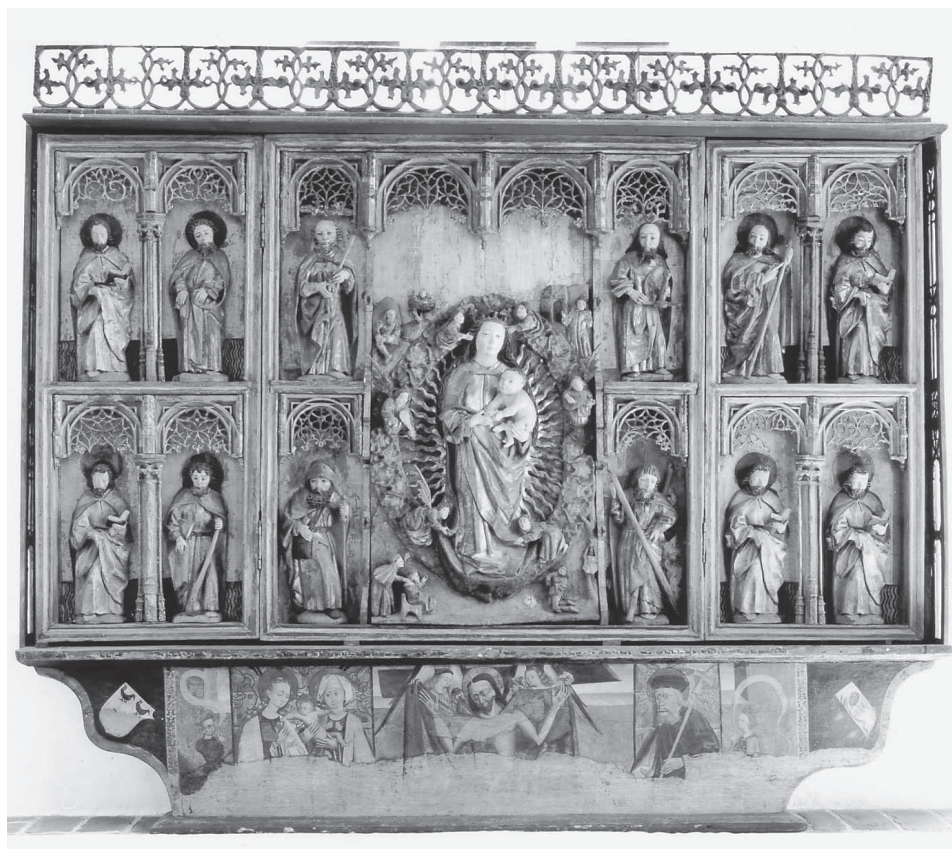

Fig. 4. Högaltarskåp, 1500-talets början, S:ta Gertruds kyrka, Falsterbo. Foto: Lena Wilhelmsson, Helene Toresdotter.

ståndne Kristus och apostlarna (fig. 7). Endast altarskåpet från *Elleköpinge* kyrka bryter mönstret (fig. 8): här är tre stora kvinnliga helgon centralfigurer – Maria och hennes två systrar – och av de sex bevarade sidofigurerna är fyra kvinnliga helgon (de tre mariorna har alla ett eller flera barn av manligt kön samlade omkring sig; i detta sammanhang räknar jag enbart med huvudfiguren medan barnen är att betrakta som attribut).⁶

Andelen bevarade kvinnliga figurer i de skånska altarskåpen från 1400-talets andra hälft och 1500-talets första del är alltså ringa. I ett skåp finns inga kvinnliga figurer alls, och i sex skåp är madonnan ensam kvinna tillsammans med apostlar eller andra helgon – riktigt nog som ensam centralfigur i två av skåpen. I ett enda skåp dominerar de kvinnliga figurerna över de manliga både i fråga om antal, storlek och placering.

Fig. 5. Altarskåp, 1400-talets slut till omkring 1500, Tolånga kyrka, Skåne. Foto: LUHM glasplåt.

Skåp med figurrader från 1400-talets senare hälft och 1500-talets första del: Nord-Norge

De nordnorska altarskåpen är mindre figurrika än de skånska: det vanliga här är skåp med två till fyra figurer eller figurgrupper i corpus. Sju av skåpen visar uteslutande manliga figurer: skåpen från *Andenes*, *Kvæfjord*, *Trondenes/Kvæfjord* (fig. 9),⁷ *Ingøy*, *Lurøy* (fig. 10), *Nesna* och *Røst* (fig. 11) (från två av skåpen

återstår dock bara corpus). Sex skåp blandar kvinnliga och manliga figurer. Ensamma kvinnliga gestalter står i skåpet i *Skjærøy* (madonnan; fig. 12), i det norra sidoaltarskåpet i *Trondenes* (madonnan), och i skåpet från *Lenvik* (Maria Magdalena), i alla tre fallen tillsammans med två manliga figurer.⁸ I de tre övriga skåpen – från *Hadsel* och *Vardø* (fig. 13) samt ytterligare ett skåp från *Kvæfjord* (fig. 14) – finns två

Fig. 6. Corpus från altarskåp, 1500-talets första del, Oppmanna kyrka, Skåne. Foto: LUHM glasplåt.

Fig. 7. Altarskåp, 1500-talets första del, Gualövs kyrka, Skåne (predellan). Foto: Lena Wilhelmsson, Helene Toresdotter.

kvinnliga figurer och en till tre manliga: i två av skåpen är en av de kvinnliga figurerna en madonna. Ett av de två brunna skåpen från *Ingøy* innehöll två manliga figurer och en pietà (den sistnämnda gruppen faller utanför indelningen i manligt eller kvinnligt).

Ett skåp med blandat sällskap har hittills hållits utanför diskussionen, nämligen högaltarskåpet i *Trondenes* (fig. 15). Här finns visserligen åtta manliga figurer mot sju kvinnliga, men de kvinnliga gestalterna dominerar starkt i skåpets övre halvdel: i mitten den apokalyptiska madonnan, omgiven av den kvinnliga halvan av sin släkt: systrarna Maria och Maria, modern Anna, kusinen Elisabeth, mormodern Susanna, mostern Esmeria samt Memelia, hustru till

en sonson till Esmeria. De halva mansfigurerna i nedre delen av skåpet är Kristi manliga släktingar: de kvinnliga figurernas äkta män samt kung David. I kyrkan i *Trondenes* står ytterligare ett skåp med övervägande kvinnliga figurer: det södra sidoaltarskåpet med en Anna-självtredje-grupp omgiven av S:ta Birgitta och S:ta Katarina av Vadstena (S:ta Anna uppfattas i detta sammanhang som huvudfiguren; fig. 16). I *Hillesøy* kyrka, slutligen, finns ett skåp med en madonna och en Anna-självtredje; här saknas dock mittfiguren.

Sammanfattningsvis får de kvinnliga figurerna större utrymme i de nordnorska altarskåpen jämfört med i de skånska: av totalt 66 figurer i de nordnorska skåpen är 32 procent (21 st.) kvinnliga, medan

Fig. 8. Altarskåp, 1400-talets andra hälft, Elleköpinge kyrka, Skåne. Foto: Lena Wilhelmsson, Helene Toresdotter.

Fig 9. Altarskåp, 1520-tallet, Trondenes kyrka, Troms; sekundär proveniens Kvæfjords kyrka (corpus). Foto: J. Racz, Universitetets Oldsaksamling, Oslo.

Fig. 10. Altarskåp, 1470–1480-talen, Lurøy kyrka, Nordland. Foto: Bergen Museum, Universitetet i Bergen.

motsvarande relation i de skånska skåpen är 18 procent kvinnliga figurer (27 av 153). Det är viktigt att vara uppmärksam på att de mångfiguriga skåpen med hela apostlauppsättningar som finns i Skåne saknas i Nord-Norge, åtminstone i det bevarade materialet: vad som har funnits i de försvunna flygeldörrarna som har hört till tre av skåpen är i dag inte känt.

Skåp med mångfigurscener i Skåne

De skånska altarskåpen med mångfiguriga scener har genomgående motiv från Jesu barndom och passionen. I altarskåpet i *Sankt Olofs kyrka* finns i corpus korsfästelsescen 48 figurer varav fyra kvinnor (fig. 17); på flygeldörrarnas insidor står 16 manliga helgon upp-
radade (fig. 18), och i mellansidornas 15 bevarade pas-

Fig. 11. Altarskåp, 1500-talets första del, Røst kyrka, Nordland. Foto: NIKU, Oslo.

sionsreliefer visas sammanlagt 99 figurer, varav fyra kvinnor (många av figurerna återkommer givetvis från scen till scen). Altarskåpet i *Västra Hoby* har 19 scener med nittio figurer, varav 13 kvinnor (fig. 19). I altarskåpet i *Helsingborgs Mariakyrka* finns elva scener med Kristi barndom (fig. 20, 21): i scenerna ingår femtio figurer (medräknat gossebarnen i scenen med Barnamor-

det i Betlehem, samt änglar)⁹ varav tolv kvinnor; nederpartiet fylls av tolv apostlar. I Golgatas scenen i altarskåpet i *Bosjökloster* finns 18 figurer varav fem kvinnor, och de sex scenerna i Antwerpens skåpet i *Västra Ingelstad* visar sextio figurer varav nio kvinnor (fig. 22). Procentuellt varierar antalet kvinnliga figurer således mellan två procent (Sankt Olof) och 27 procent (Bosjökloster).

Fig. 12. Altarskåp, 1500-talets första del, Skjærøy (corpus). Foto: Universitetets Oldsaksamling, Oslo.

Skulpterade figurer och scener: variationer i helgonrepresentationen

Den ständigt återkommande kvinnliga figuren är Maria; av de tolv kvinnofigurerna i *Helsingborgsskåpets* scener är nio Maria, och i *Västra Hobyskåpet* är nio av 13 kvinnofigurer Maria. Av de 25 kvinnofigurerna i de skånska skåpen med rader av enstaka helgon är

tio Maria; huvuddelen av de övriga kvinnliga helgonen finns i stort sett i två skåp, de i *Lunds domkyrka* och från *S:t Petri klosterkyrka i Ystad*. I det nordnorska materialet är variationen större: här är sex av de 21 kvinnliga figurerna Maria, medan övriga utgörs av dels Marie släkt, dels Maria Magdalena och huvudjungfrurna (S:ta Katarina två gånger, S:ta Margareta

Fig. 13. Altarskåp, 1460–1470-talet, Vardø. Foto: Per E. Fredriksen, NTNU Vitenskapsmuseet, Trondheim.

och S:ta Barbara), samt S:ta Birgitta och S:ta Katarina av Vadstena. På manssidan finns ett betydligt bredare register av helgon i såväl Skåne som Nord-Norge: förutom Kristus (inte ett helgon) förekommer apostlarna, kyrkofäderna, diverse biskopshelgon, Johannes döparen, S:t Laurentius, S:t Olav, S:t Antonius, S:t Egidius, S:t Mikael med flera.

4. Målade figurer och scener

Det är bara drygt hälften av de 34 altarskåpen som har målningar bevarade på flygeldörrarnas in- och utsidor eller på predellan. Målningarna låter sig inte kategoriseras lika tydligt i grupper som skulpturerna, och det är inte heller meningsfullt att försöka räkna enskilda figurer i de stora gruppscenerna eller

Fig. 14. Altarskåp, ca. 1500, Kvæfjord, Troms. Foto: Universitetets Oldsaksamling, Oslo.

laborera med procentsatser. I det skånska materialet råder något bättre balans i representationen av manliga respektive kvinnliga figurer i målningarna, jämfört med i skulpturmaterialet. Flygeldörrarnas insidor på skåpet i *Västra Ingelstad* (fig. 22) och på mellansidorna i altarskåpet i *Mariakyrkan i Helsingborg* har passionsmotiv med övervägande manliga figurer

och i Helsingborg i tillägg rundlar med 16 manliga profeter. Målningarna på sidoaltarskåpet i *Falsterbo*, med scener från S:t Laurentius helgonlegend, är illa skadade men åtminstone en kvinna kan urskiljas i en av scenerna (fig. 3). På flygeldörrarna på skåpet från *S:t Petri klosterkyrka i Ystad* finns rester av målningar i åtta scener från Maria Magdalenas helgonlegend,

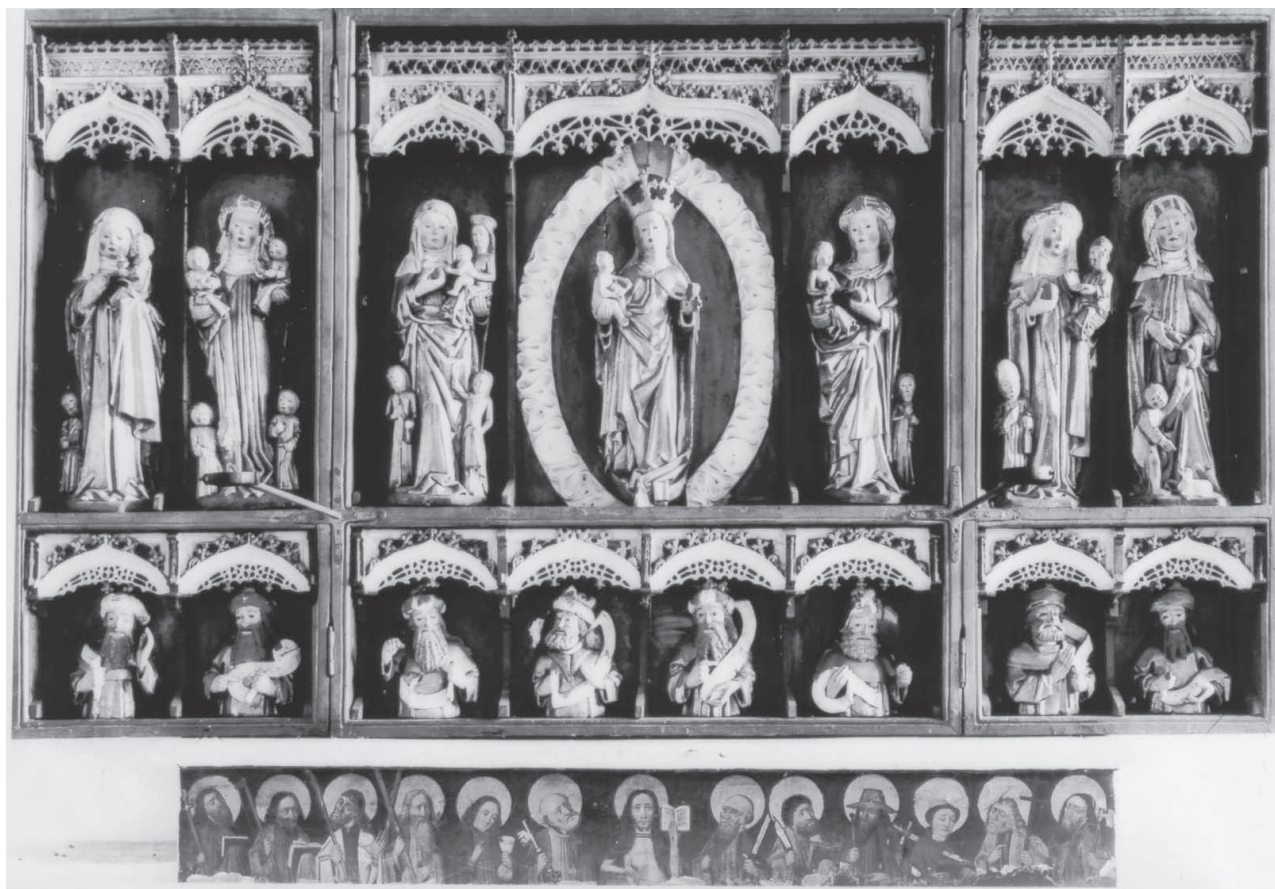

Fig. 15. Altarskåp, 1460-talet, Trondenes kyrka, Troms. Foto: NIKU, Oslo.

och målningarna på de inre flygeldörrarnas insidor på högaltarskåpet i *Falsterbo* har scener från Jesu barndom med Maria som dominerande gestalt, naturligt nog eftersom den apokalyptiska madonnan är skåpets centralfigur.

På utsidorna på *Västra Ingelstad*-skåpet och högaltarskåpet i *Falsterbo* återges uteslutande manliga hel-

gon, men på utsidorna på skåpet i *Helsingborg* samsas de fem manliga helgonen med tre kvinnliga. På predellorna till altarskåpet från *Elleköpinge* och sidoaltarskåpet i *Falsterbo* svävar två änglar med en svetteduk med Kristi anlete mellan sig. På predellan till högaltarskåpet i *Falsterbo* syns smärtomannen mellan en Anna-självtredje-grupp, S:t Antonius och

Fig. 16. Altarskåp, 1500-talets första del, Trondenes kyrka, Troms. Foto: NIKU, Oslo.

ett stiftarpar (fig. 4), och på predellan till högal-tarskåpet i *Helsingborg*, slutligen, står Kristus tillsammans med Maria, Johannes döparen och åtta apostlar.

På flygeldörrarna till altarskåpet från *Andenes* i Nord-Norge, med fyra scener från passionen på insidorna och fyra scener med en ovanlig variant av S:t Olafs martyrium i Kristi efterföljd på utsidorna,

syns Maria i en av scenerna, men i övrigt förekommer endast manliga figurer. På sydaltarskåpet i *Trondenes* är könsfördelningen mera blandad: här har flygeldörrarnas insidor målningar med två scener från de 10.000 martyrernas legend med uteslutande manliga figurer, men på skåpets utsidor visas en Anna-självtredje-grupp med S:ta Annas tre äkta män och Josef i bakgrunden på ena dörren, och på den andra

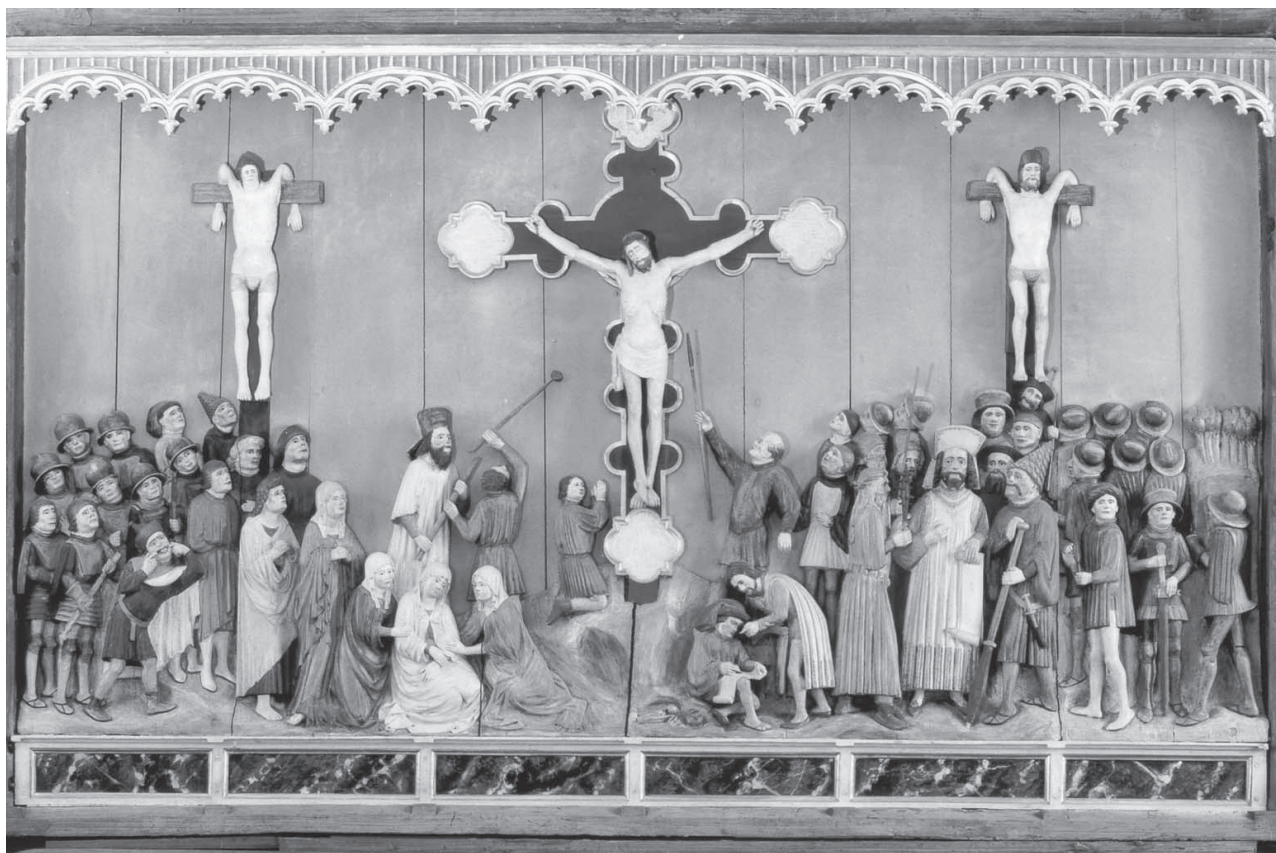

Fig 17. Altarskåp, 1400-talets första hälft, Sankt Olofs kyrka, Skåne (corpse). Foto: Lena Wilhelmsson, Helene Toresdotter.

Annas två andra döttrar med tillsammans sex gossebarn och de två äkta männen. Predellan visar fem målade scener från passionsscener med tillsammans 24 figurer, varav 19 män (fig. 16). På altarskåpet från *Vardø* har dörrarnas insidor fyra scener med Maria-motiv: Bebudelsen, Marias och Elisabets möte, Födelsen och Konungarnas tillbedjan, och på utsidan samsas S:t Andreas med S:ta Katarina (fig. 13, 23).

Övriga bevarade målningar på de nordnorska skåpen visar enskilda helgon: sammanlagt 21 manliga mot 15 kvinnliga. På flera av skåpen är fördelningen lika eller relativt lika: från altarskåpet i *Skjærøy* finns en flygeldörr bevarad med S:t Clemens på ena sidan och S:ta Sunniva på den andra (fig. 24, 25), och de båda flygeldörrarna till skåpet i *Vik* har S:t Olav och S:ta Sunniva målade på utsidorna. Altarskåpet från *Trondenes/Kvæfjord*

Fig. 18. Altarskåp, 1400-talets första hälft, Sankt Olofs kyrka, Skåne (vänster inre flygeldörr, framsidan). Foto: Lena Wilhelms-son, Helene Toresdotter.

Fig. 19. Altarskåp, 1400-talets mitt, Västra Hoby kyrka, Skåne. Foto: Lena Wilhelmsson, Helene Toresdotter.

har flygeldörrar med två kungahelgon målade på utsidorna, och fyra kvinnliga och fyra manliga helgon på insidorna (fig. 26, 27). Nordaltarskåpet i *Trondenes* har S:t Hieronymus och S:t Olav på skåpdörrarnas utsidor, och S:t Petrus, S:t Andreas, S:ta Maria Magdalena och S:ta Margareta på insidorna. Flygeldörrarna till altarskåpet i *Hadsel* är i dag försvunna, men enligt en 1700-talsbeskrivning visade de målningar med tre biskopshelgon, S:ta Ursula, S:ta Katarina, S:ta Dorotea, S:t Rochus och S:t Clemens.¹⁰ De i sen tid framtagna målningarna på flygeldörrarnas insidor på altarskåpet från *Røst* visar S:ta Margareta och S:ta Katarina (fig. 11).

Det är svårt att dra entydiga konklusioner om hur målningarnas framställningar förhåller sig till skulpturerna. Det kan förefalla som om kvinnliga helgon har en mer framträdande plats på flygeldörrarnas målningar än inne i skåpen, men med tanke på hur mycket som är borta av målningarna blir alla slutsatser ytterst osäkra. I den mån det är meningsfullt att skilja på skulpterade och målade framställningar i ett och samma altarskåp företer flera av skåpen en slags komplementär dynamik mellan insidans skulpterade figurer och dörrarnas målningar. Till exempel har altarskåpet från *Trondenes/Kvæfjord* i Troms enbart

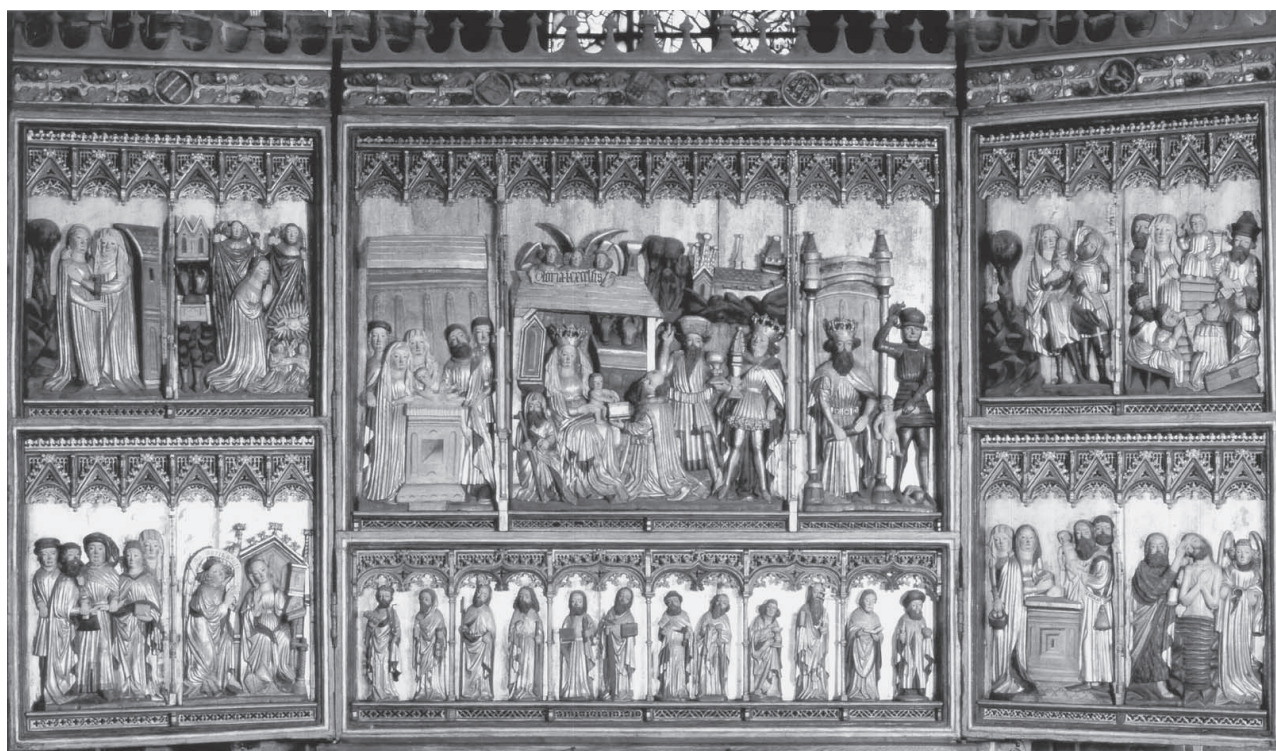

Fig. 20. Altarskåp, 1449–1452, S:ta Maria kyrka, Helsingborg, Skåne. Foto: Lena Wilhelmsson, Helene Toresdotter.

manliga helgon i corpus, lika många kvinnliga som manliga helgon på dörrarnas insidor, och igen enbart manliga helgon på utsidorna; skåpet från *S:t Petri klosterkyrka i Ystad* i Skåne har tre fjärdedelar manliga helgon inuti skåpet men en rad scener från Maria Magdalenas helgonlegend på skåpets utsida, synliga när skåpet är stängt; och altarskåpet på *Trondenes kyrkas sydaltare* har enbart kvinnliga figurer i corpus, målningar med bara manliga gestalter på dörrarnas insidor, och en Anna-självtredje-grupp med de manliga figurerna i bakgrunden ytterst. Å andra sidan är

de kvinnliga inslagen marginella i altarskåpen från *Andenes* i Nordland och i *Västra Ingelstad* i Skåne, i såväl corpus skulpturer som i flygeldörrarnas målningar.

5. Feminint och maskulint i altarskåpen

Det kan resas en rad invändningar mot räkneövningar av ovan redovisat slag, varav den viktigaste är att det inte handlar om vilka män och kvinnor som helst. Kristus kan inte bytas ut godtyckligt, och inte heller Maria, och i ett ikonografiskt program som

förutsätter apostlakollegiet finns inte plats för kvinnliga figurer. Den bibliska kontexten bestämmer i stor utsträckning bilden innehåll, men samtidigt finns det en hög grad av redundans i bilderna: det vill säga, den senmedeltida bildtraditionen omfattar betydligt fler figurer i passionsmotiven än vad som omtalas i bibeln. I denna folkrikedom spelar de kvinnliga figurerna en marginell roll, i allmänhet som passiva åskådare till skeendena. Dock förekommer de få kvinnliga gestalter som återges aldrig i negativa sammanhang: där finns Maria, Veronika, Maria Magdalena, de sörjande kvinnorna vid begravningen och kvinnorna vid graven, men aldrig några kvinnor bland bödlarna eller de hångfulla eller likgiltiga åskådarna. I flera av skåpen med enskilda figurer är Maria totalt dominerande storleksmässigt, omgiven av ett hov av manliga figurer i mindre skala.

Om man vill förstå den centrala roll som framför allt Maria har som en indikation på en feminisering av senmedeltidens religiösa konst, är det samtidigt viktigt att diskutera vilken slags kvinnlighet Maria representerar: hur Maria som rollmodell tillsammans med övriga kvinnliga helgon förhåller sig till den medeltida (kvinnlige) verkligheten, och vad det innebär att urvalet av kvinnliga helgon att förhålla sig till är mer begränsat än av manliga, speciellt i det skånska beståndet. Detta slags resonemang behöver inte begränsas till den medeltida femininiteten. En tillämpning av ett könsbestämt perspektiv på ett material innebär per definition en jämförelse: femininitet konstrueras och definieras i förhållande till maskulinitet, och vice versa.

Fig. 21. Altarskåp, 1449–1452, S:ta Maria kyrka, Helsingborg, Skåne (detalj). Foto: Lena Wilhelmsson, Helene Toresdotter.

Fig. 22. Altarskåp, 1520-talet, Västra Ingelstads kyrka, Skåne. Foto: Lena Wilhelmsson, Helene Toresdotter.

Självklart måste altarskåpens bildframställningar ses i en teologiskt och kultiskt definierad kontext: de meddelar betydelser som är en del av den kristna kyrkans hela lärosystem och tradition. När detta är sagt vill jag återkomma till mitt inledande påstående: bilder skapar mening, bilder är betydelsegenererande, och en bildvärld där kvinnor och män gestaltas på skilda vis kommunicerar en bestämd tolkning av tillvaron till betraktaren. Ett fullt uppslaget altarskåp med en hel rad folkrika reliefscener där det endast undantagsvis förekommer kvinnor signalerar något till betraktaren, under medeltiden såväl som i dag.

6. Avslutning

Min avsikt med detta inlägg har främst varit att antyda ett sätt att arbeta med det medeltida bildmaterialet från ett genusbestämt perspektiv, med syfte att möjliggöra formuleringen av frågeställningar som annars inte är synliga eller aktuella att belysa. Undersökningen som sådan är av tentativ art, och det finns en rad variabler som skulle behöva arbetas igenom betydligt grundligare. Materialets representativitet är en sådan fråga. Av luckor i raderna av helgon i skåpen går det att sluta sig till att 14 figurer saknas i *Lunds domkyrkas* skåp, sju fattas i altarskåpet

från *S:t Petri klosterkyrka i Ystad*, två figurer är borta i altarskåpet från *Elleköpinge*, en figur saknas i skåpet från *Hillesøy* och 15 figurer från skåpet i *Vik* (i fråga om högaltarskåpet i *Falsterbo* och corpus i *S:ta Maria kyrka i Ystad* förutsätter jag att de saknade figurerna har varit apostlar). Till detta kommer de figurer som kan ha stått i nu försvunna flygeldörrar. Hälften av altarskåpen saknar dessutom de målade dörrar de en gång har haft, och på flera av de övriga är målningarna endast delvis bevarade.

En relevant fråga är om en eventuell utrensning av vissa figurer i samband med reformationen har drabbat kvinnliga helgonfigurer särskilt hårt. I fråga om altarskåp med enbart corpus med manliga figurer bevarade (skåpen från *Lurøy* och *Nesna*, kanske också skåpet i *Mariakyrkan i Ystad* med en himelskröning och apostlakollegiet) är detta en möjlig tanke, men knappast vad gäller de skåp där det saknas figurer men där bilder av både manliga och kvinnliga helgon finns kvar: de fyra nyss nämnda skåpen från *Lund*, *Ystad*, *Elleköpinge* och *Hillesøy* och också skåpen i *Oppmanna*, *Hadsel* och *Vik*.

En annan aspekt som jag här inte har haft utrymme att gå in på är den formmässiga gestaltningen av figurerna: hur framställs de kvinnliga figurerna jämfört med de manliga, vilken innebörd skall man lägga i det faktum att de manliga fysiomierna i senmedeltidens bildkonst ofta är mera varierade och mindre stereotyp schablonartade än de kvinnliga.¹¹ Produktions- och förvärvsaspekten är ytterligare potentiellt relevanta faktorer, det vill säga om det går att visa på skillnader mellan altarskåp som är framställda i stora Lübeckverkstäder eller av lokala hantverkare, och i vilken utsträckning beställarsituationen har spelat in. Intressant är till exempel att notera att den tidigast kända stiftaren av ett altarskåp i Skåne är kvin-

Fig. 23. Altarskåp, 1460–1470-talet, Vardø (flygeldörrarnas utsidor). Foto: Per E. Fredriksen, NTNU Vitenskapsmuseet, Trondheim.

na: Ide Pedersdotter Falk av Gladsax som 1398 testamenterade tio mark i silver som slutbetalning av det nyss färdigställda altarskåpet i *Lunds domkyrka*. Ännu en kvinnlig donator, av ätten von Maltzahn, är avbildad tillsammans med maken på predellan till högaltarskåpet i *Falsterbo*, medan manliga stiftare ger sig till känna i stiftarbilder eller vapensköldar på altarskåpen i *Sankt Olof*, *Bosjö kloster* och *Helsingborg* samt i *Hadsel*. Allra viktigast av de aspekter som måste fördjupas är att bilderna inte kan ses utanför kontexten av den medeltida kyrkans och det medeltida samhällets förhållningssätt till kön och könstillhörighet.

Med alla dessa förbehåll vill jag ändå hävda att en granskning av detta slag, med utgångspunkt i ett genusperspektiv, är berättigad både i förhållande till det medeltida undersökningsmaterialet i sig, och som en strategi för en feministisk kritik inom den konsthistoriska disciplinen. I poststrukturalistisk kulturteori är bilder, liksom alla slag av diskurser, ideologiskt bestämda. Det förhållningssätt till kön som bilderna representerar har till syfte att naturalisera en kulturbunden konvention: att få betraktaren att internalisera uppfattningen om skillnader i villkor mellan könen som något naturgivet och mer eller mindre oföränderligt, i stället för att identifiera dem som kulturbundna konventioner som är möjliga att förändra. I detta avseende skiljer sig inte medeltidens bilder från senare perioder: denna funktion har varit den dominerande i fråga om framställningen av feminint och maskulint, både inom finkonsten och populärkulturen, fram till våra dagar.

7. Översikt över medeltida altarskåp i Skåne och Nord-Norge

Skåne

Bosjökloster: Altarskåp med enkla flygeldörrar i två våningar; i corpus en skulpterad scen med korsnedtagandet; inga rester av målade scener; 1400-talets slut (i kyrkan).

Elleköpinge: Altarskåp med enkla flygeldörrar; i corpus tre skulpterade figurgrupper: madonnan, Maria Cleophas och Maria Salome; på sidodörrarnas insidor sex skulpterade helgonfigurer: S:ta Barbara, S:ta Dorotea, S:t Mattias, S:t Andeas, två kvinnliga

Fig. 24. Altarskåp, 1500-talets första del, Skjervøy, Troms (flygeldörren, S:ta Sunniva). Foto: Universitetets Oldsaksamling, Oslo.

helgon (två figurer saknas); på predellan en målning med två änglar med en svetteduk med Kristi anlete; 1400-talets andra hälft (i S:ta Maria kyrka i Århus; fig. 8).

Falsterbo: Altarskåp med enkla flygeldörrar; i corpus tre skulpterade figurer: smärtomannen, madonnan och S:t Laurentius; på sidodörrarnas insidor fyra målningar med S:t Laurentius legend; 1400-talets andra hälft (i kyrkan; fig. 3).

Falsterbo: Altarskåp med dubbla flygeldörrar; i corpus och på de inre dörrarnas insidor skulpterade figurer med den apokalyptiska madonnan och åtta apostlar (fyra apostlar saknas); på de inre flygeldörrarnas utsidor fyra målningar med scener från Jesu barndom; på det yttre dörrparets insidor målningar med S:t Nikolaus och Johannes döparen; på predellan målningar med smärtomannen, en Anna-självtredjegrupp, S:t Antonius och två stiftare med skriftband och vapensköldar; 1500-talets början (i kyrkan; fig. 4).

Gualöv: Altarskåp med enkla flygeldörrar; i corpus och på de inre dörrarnas insidor fem skulpterade figurer: nådafader, S:t Mikael, S:t Nikolaus, den apokalyptiska madonnan, S:t Martin; i predellan en relief med den uppståndne Kristus och tolv apostlar; på dörrarnas utsidor svaga rester av målningar; 1500-talets första del (i kyrkan; fig. 7).

Helsingborg, S:ta Maria kyrka: Altarskåp med dubbla flygeldörrar; i corpus och på de inre dörrarnas insidor elva reliefscener från Jesu barndom, nederst i corpus tolv apostlar; på flygeldörrarnas mellansidor 16 målningar med passionsmotiv samt 16 profeter;

Fig. 25. Altarskåp, 1500-talets första del, Skjærøy, Troms (flygeldörren, S:t Clemens). Foto: Universitetets Oldsaksamling, Oslo.

på de yttre flygeldörrarnas utsidor målningar med åtta helgon; 1449–1452 (i kyrkan; fig. 20, 21).

Kiaby: Altarskåp med enkla flygeldörrar; i corpus tre skulpterade figurer: nådastol, madonnan, S:t Mikael; på flygeldörrarnas insidor tolv apostlar; inga rester av målade scener; 1500-talets första del (i kyrkan).

Lunds domkyrka: Altarskåp med dubbla flygeldörrar (det yttre paret saknas); i corpus och på de inre dörrarnas insidor 28 ursprungliga skulpterade figurer (14 ursprungliga figurer saknas): Himmelskröningen med Kristus och Maria omgivna av helgonfigurer; på de inre dörrarnas utsidor svaga rester av målningar; 1398 (i kyrkan; fig. 1).

Oppmanna: Corpus från altarskåp med tre skulpterade figurer: den apokalyptiska madonnan, Johannes Döparen, ett kungahelgon; 1500-talets första del (i kyrkan; fig. 6).

Sankt Olof: Altarskåp med dubbla flygeldörrar; i corpus en skulpterad Golgatascen; på de inre flygeldörrarnas insidor 16 skulpterade helgonfigurer; på de inre flygeldörrarnas utsidor och de yttre dörrarnas insidor 15 reliefscener med passionsmotiv (en ursprunglig relief saknas); inga rester av målade scener; 1400-talets första hälft (i kyrkan; fig. 17, 18).

Tolånga: Altarskåp med enkla flygeldörrar; i corpus och flygeldörrarnas insidor skulpterade figurer: den apokalyptiska madonnan, Johannes Döparen, ett diakonhelgon, två biskopshelgon, tolv apostlar; inga rester av målade scener; 1400-talets slut till omkring 1500 (i kyrkan; fig. 5).

Fig. 26. Altarskåp, 1520-talet, Trondenes kyrka, Troms; sekundär proveniens Kvæfjords kyrka (höger flygeldörr). Foto: Universitetets Oldsaksamling, Oslo.

Valleberga: Två flygeldörrar och två stora mittfigurer: S:t Petrus och S:t Paulus (corpus är en rekonstruktion); på flygeldörrarnas insidor tolv apostlar; inga rester av målade scener; 1500-talets första del (i kyrkan; fig. 2).

Västra Hoby: Altarskåp med enkla flygeldörrar; i corpus och på flygeldörrarnas insidor 19 reliefscener från Jesu barndom och passionen; inga rester av målade scener; 1400-talets mitt (i kyrkan; fig. 19).

Västra Ingelstad: Altarskåp med två par tvådelade flygeldörrar i två våningar; i corpus sex reliefscener från passionen; på flygeldörrarnas insidor sex målningar med passionsmotiv; på flygeldörrarnas utsidor målningar med sex helgon: S:t Kristoffer, S:t Antonius, S:t Adrian, S:t Bernhard/S:t Egidius, S:t Rochus, S:t Sebastian; 1520-talet (i kyrkan; fig. 22).

Ystad, S:t Petri klosterkyrka: Altarskåp med enkla flygeldörrar; i corpus och flygeldörrarnas insidor 15 ursprungliga skulpterade figurer (sju ursprungliga figurer saknas): Himmelskröningen med Kristus och Maria omgivna av helgonfigurer; på flygeldörrarnas utsidor åtta målningar med Maria Magdalenas legend; 1390-talets slut (Lunds universitets Historiska museum, inv.nr. 24364)

Ystad, S:ta Maria kyrka; Corpus från altarskåp med skulpterade figurer: Himmelskröningen med Kristus och Maria, de fyra kyrkofäderna, tio apostlar (två apostlar saknas) (i kyrkan).

Nord-Norge

Andenes: Altarskåp med enkla flygeldörrar; i corpus fyra skulpterade figurer: ett biskopshelgon, en

Fig. 27. Altarskåp, 1520-talet, Trondenes kyrka, Troms; sekundär proveniens Kvæfjords kyrka (vänster flygeldörr). Foto: Universitetets Oldsaksamling, Oslo.

nådafader, S:t Olav, S:t Magnus av Orkneyöarna; på flygeldörrarnas insidor fyra målningar med passionsmotiv; på flygeldörrarnas utsidor fyra målningar med S:t Olavs passion; på predellan smärtomannen och de fyra kyrkofäderna; 1400-talets slut till ca. 1500 (Tromsø Museum, inv.nr. Ts/K 9).

Hadsel: Corpus från altarskåp med tre skulpterade figurer: madonnan, S:t Stefanus, S:ta Katarina; beskrivning av flygeldörrarna från 1700-talet: målningar med tre biskopshelgon, S:ta Ursula, S:ta Katarina, S:ta Dorothea, S:t Rochus och S:t Clemens; 1500-talets första del (i kyrkan).

Hillesøy: Altarskåp med enkla flygeldörrar; i corpus två skulpterade figurer: madonnan och Anna-självtredje (en figur saknas); 1400-talets senare del; inga rester av ursprungliga målade scener (i kyrkan)

Ingøy: Altarskåp med flygeldörrar; i corpus tre skulpterade figurer: pietà, S:t Olav, biskopshelgon; inga rester av målade scener; 1500-talets första del (brunnet i Måsøy kyrka 1944).

Ingøy: Altarskåp med flygeldörrar; i corpus fyra skulpterade figurer: S:t Olav, ett påvehelgon, två biskopshelgon; inga rester av målade scener; omkring 1500 (brunnet i Måsøy kyrka 1944)

Kvæfjord: Altarskåp med flygeldörrar; i corpus tre skulpterade figurer: S:t Olav, S:t Jakob d.ä., S:t Petrus; på flygeldörrarnas insidor reliefer med S:ta Katarina, S:ta Barbara; på flygeldörrarnas utsidor målningar med S:ta Sunniva, S:t Olav; omkring 1500 (Universitetets Oldsaksamling i Oslo, inv.nr. C 3216; fig. 14).

Kvæfjord: Grupp från altarskåp med flygeldörrar (en försvunnen); tre skulpterade figurer: S:t Florianus, S:t Hieronymus, S:t Antonius; på den bevarade flygeldörrens insida en målning med ett biskopshelgon, på utsidan en målning med S:t Andreas; 1500-talets första del (Universitetets Oldsaksamling i Oslo, inv.nr. C

3217–3220; figurerna deponerade på Trondenes Historiske Senter).

Leivik: Altarskåp med flygeldörrar; i corpus tre skulpterade figurer: S:t Thomas, S:t Andreas, S:ta Maria Magdalena; inga rester av ursprungliga målade scener; omkring 1500 (i Hillesøy kyrka).

Lurøy: Corpus från altarskåp med fyra skulpterade figurer: S:t Olav, S:t Edmund, S:t Thomas Beckett, S:t Magnus av Orkneyöarna; 1470–1480-talet (Bergen Museum, inv.nr. MA 21; fig. 10).

Nesna: Corpus från altarskåp med tre skulpterade figurer: S:t Olav, ett påvehelgon, en apostel; 1400-talets slut till ca. 1500 (Bergen Museum, inv.nr. MA 19).

Røst: Altarskåp med tre skulpterade figurer: S:t Olav, två biskopshelgon; på flygeldörrarnas insidor målningar med S:ta Katarina och S:ta Margareta; 1500-talets första del (i kyrkan; fig. 11).

Skjærøy: Altarskåp med flygeldörrar (en försvunnen); i corpus tre skulpterade figurer: nådafader, madonnan, S:t Olav; på flygeldörrens ena sida en målning med S:ta Sunniva, på den andra sidan S:t Clemens; 1500-talets första del (Universitetets Oldsaksamling i Oslo, inv.nr. C 3000; fig. 12, 24, 25).

Trondenes: Altarskåp med flygeldörrar; i corpus och på flygeldörrarnas insidor skulpterade figurer: den apokalyptiska madonnan med sex kvinnliga släktingar, i nederpartiet åtta manliga släktingar; på flygeldörrarnas utsidor en målning med bebådelsen (sekundär?); på predellan smärtomannen och tolv apostlar; 1460-talet (i kyrkan; på högaltaret; fig. 15).

Trondenes: Altarskåp med flygeldörrar; i corpus tre skulpterade figurer: madonnan, S:t Mikael, S:t Kristoffer; på flygeldörrarnas insidor målningar med fyra helgon: S:t Petrus, S:ta Maria Magdalena, S:t Andreas, S:ta Margareta; på flygeldörrarnas utsidor målningar med S:t Olav, S:t Hieronymus; på predellan en målning

med två änglar med en svetteduk med Kristi anlete; omkring 1500 (i kyrkan: på korets norra sidoaltare).

Trondenes: Altarskåp med flygeldörrar; i corpus tre skulpterade figurer: Anna-självtredje, S:ta Birgitta, S:ta Katarina av Vadstena; på flygeldörrarnas insidor två målningar med de 10.000 martyrernas legend; på flygeldörrarnas utsidor två målningar med den Heliga släkten; på predellan fem målade scener med passionen; 1500-talets första del (i kyrkan: på korets södra sidoaltare; fig. 16).

Trondenes: Altarskåp med flygeldörrar; i corpus tre skulpterade figurer: S:t Olav, S:t Antonius, S:t Egidius; på flygeldörrarnas insidor målningar med åtta helgon; på flygeldörrarnas utsidor målningar med två kungahelgon; 1520-talet (sekundär proveniens Kvæfjord kyrka; Universitetets Oldsaksamling i Oslo, inv.nr. C 3215; fig. 9).

Vardø: Altarskåp med flygeldörrar; i corpus tre skulpterade figurer: madonnan, S:ta Katarina, en apostel; på flygeldörrarnas insidor fyra målningar med Jesu barndomshistoria; på flygeldörrarnas utsidor två målade helgon: S:t Andreas, S:ta Katarina; 1460–1470-talet. (Vitenskapsmuseet i Trondheim, inv.nr. T 858; fig. 13, 23).

Vik: Altarskåp med flygeldörrar; alla skulpturer saknas (ursprungligen tre figurer i corpus, sex figurer i varje flygeldörr); på flygeldörrarnas utsidor två målade helgon: S:t Olav, S:ta Sunniva; 1500-talets första del (i kyrkan).

Noter

1. Se Liepe, under tryckning.
2. Jag har gjort undantag för huvudfigurerna och de två flygeldörrarna med sidofigurer från Valleberga i Skåne, och för huvudfigurerna och den målade flygeldörren från Kvæfjord i Troms; dessa objekt ingår i undersökningen trots att skåpen

som sådana delvis saknas. Begreppsmässigt definierar jag inte skåp med en enda helgonfigur i corpus som altarskåp, utan som helgonskåp. Det betyder att exempelvis skåpet med Anna-självtredje från Trondenes kyrka i Troms (Bergen Museum, inv.nr. MA 230), eller skåpet med S:t Kristoffer i Falsterbo kyrka i Skåne, inte ingår i studien.

3. För en mer utförlig presentation av de skånska altarskåpen i text och bild, se Liepe 1995.
4. För en mer utförlig presentation av de nordnorska altarskåpen i text och bild, se Engelstad 1936.
5. I fråga om grupper av figurer som bildar en enhet (madonnan med barnet, nådastolen med Gud fader och sonen, pietà med Maria och den döde Kristus, Anna-självtredje med Anna, Maria och barnet, Marias systrar med sina barn och så vidare) räknas gruppen som ett där barnfigurer är att betrakta som attribut till huvudfiguren, som avgör gruppens genuskategori i de fall det handlar om grupper med figurer av olika kön. Undantaget utgör pietà-motivet som inte kan bestämmas som vare sig manligt eller kvinnligt.
6. Altarskåpet från Elleköpinge står i dag i S:ta Maria kyrka i Århus i Skåne.
7. Det altarskåp med inventarienummer C 3215 i Universitetets Oldsaksamling i Oslo, som har kommit till museet från Kvæfjords kyrka i Troms, stod tidigare i Trondenes kyrka i samma prestegjeld ("Biskop i Trondhjem dr. Fr. Nannestads..." 1750 (1931) s. 14).
8. Det ena av de två altarskåp som i dag står i Hillesøy kyrka har enligt Engelstad kommit till dit från Lenviks kyrka i samma prestegjeld (Engelstad 1936 s. 309–310).
9. "Of course, angels are above all considerations of sex, but the fact remains that they were represented by male figures all through the Middle Ages" (Berefelt 1968 s. 96).
10. "Biskop i Trondhjem dr. Fr. Nannestads..." 1750 (1931) s. 37.
11. Se Liepe, under tryckning.

Litteratur

- Berefelt, Gunnar: *A Study on the Winged Angel. The Origin of a Motif*. Stockholm Studies in History of Art 14. Stockholm 1968.
- "Biskop i Trondhjem dr. Fr. Nannestads optegnelser i hans almanack av 1750 om kirker i Nord-Norge". (Red.) J.U. Wolff. *Tromsø Museums Årshefter. Kulturhistorisk avdelning nr 4*, 54:3 (utg.år 1931, tryckår 1942).

Engelstad, Eivind: *Senmiddelalderens kunst i Norge. Ca 1400–1535*. Oslo 1936.

Liepe, Lena: Med andra ögon: Ikonografi som feministisk strategi. Under tryckning i rapport från seminariet *Det 16. Nordiska*

Symposiet för Ikonografiska Studier, Hurtigruten i Norge, september 1998.

Liepe, Lena: *Den medeltida träskulpturen i Skåne. En bilddokumentation*. Skånsk senmedeltid och renässans 15. Lund 1995.